

OSMANLI HAKKINDA SORULMAMIŞ BAZI SORULAR

Prof. Dr. Ergun TÜRKCAN (*)

ÖNCE

Bu yazı ve yazarın niteliği hakkında bir açıklama yaparak okuyucuyu bilgilendirmem gerekir. Bu yazıyı herhangi bir üniversitede öğretim üyesi olduğum, Osmanlı tarihi ile hatta tarihle “uzman” düzeyinde ilgilendiğim için yazmıyorum; daha doğrusu yazamıyorum, çünkü uzman ve tarihçi değilim. Sadece tarihle onun yöntemiyle çok yakından ilgileniyorum, özellikle iktisadi tarih, bilim ve teknoloji tarihleriyle. Benim bu alana girme durumunda kalmamın sakıncalarını da bilerek, ama kıramayacağım birilerinin zorlamasıyla bu sayfaları yazdım.

Yazarken Thomas Kuhn’un ünlü kitabındaki bir fikir bana cesaret verdi: “Yeni paradigmaların temel buluşlarını gerçekleştiren insanların hemen hepsi, her zaman ya çok gençtir ya da paradigmasını değiştirdikleri alana çok yenedirler. Ve belki de bu noktayı açıklamak gereksiz, çünkü normal bilimin geleneksel kurallarının önceki uygulamalarına çok az katılmış bu kimseler büyük ihtimalle, bu kuralların fazla bir işe yaramadığını görerek, bunların yerine başka bir kural seti getirirler. Sonuç olarak yeni bir paradigmaya geçiş bilimsel bir devrimdir (1)”. Ben genç değilim, ama bu alana yabancı ve “kural-

(*) A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi

(1) Thomas S. Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions, The University of Chicago Press, 1962, s. 90 “Normal” bilim, Kuhn’da eski bir bilim sistemini ifade eder. Serbest çeviri ile “rules no longer define a playable game” cümleciğini “fazla bir işe yaramadığı” şeklinde ifade ettim.

ların fazla bir işe yaramadığını görerek”, hiç olmazsa, benim yanlışlarımı gören uzmanlara, doğrularını ifade etme fırsatı vermek için yazmanın doğru olabileceğini düşündüm.

OSMANLI ETÜTLERİNDEKİ İÇSEL MOTİFLERİ DAİR

Osmanlı etütleri veya Osmanlıya ilişkin yazılarda üç ana motif ya da güdü on plana çıkıyor: Osmanlıyı her alanda ve her zaman kesitinde savunmak, onun büyük bir siyaset birimi ve medeniyet çevresi olduğu “gerçeğini” göstermek isteyen “olumlu” Osmanlıcılar, İslamcılar, Türk-İslam sentezcileri, Türkçüler ve hatta yabancı uzmanlar; kimi Osmanlı varlığında, özel ‘su generis’ bir olgu, kimileri de normal, Avrupa ile karşılaştırılabilir bir toplum-devlet görme eğilimindedirler. Bunlar, Türkiye’de çoğunluğu oluştururlar; aralarında maddeci-Marxistler de bulunabilir. Bunların karşısında, Osmanlıda, başarılı bir toplum ve bilim yapısı görmeyen, özellikle, Avrupa yapıları ile karşılaştırıp büyük farklar ve eksiklikler bulan “olumsuz” anti-Osmanlıcılar bulunmakta; Osmanlı siyaset paradigmasını Kapitalizm ve ulus devleti engelleyen, Batı medeniyetini de sarsan “tarihi bir engel” saymaktadırlar. Ulusçu-Cumhuriyetçilerden bazıları, solcu ve/veya değil, bu gruba katılabilir.

Bütün bu grupların ve özellikle de, Osmanlı savunucusu ‘apolojistler’in çözemedikleri, çözemedikleri için savundukları temelleri, çerçeveleri sürekli değiştirerek karmaşaya yol açtıkları konu Osmanlının niteliği meselesidir. Osmanlıyı savunurken sadece Türkleri mi, Müslümanları mı veya sadece bir Hanedanı mı tanımlıyorlar yoksa, bu unsurlar ve diğer gayri-müslimleri de kapsayan, Habsburg İmparatorluğu türü, “sentetik” bir toplum ve devlet yapısını mı kastediyorlar? Hanedanın ve Devletin dini Sünni İslam; İkinci bir resmi din olarak Bizans’dan tevarüs edilen itibarlı ve devlet kademesine girmiş bir Ortodoksluk; Yeniçeri ordusu devşirme ve Bektaşî-Alevî inancında; askeri ve sivil Bürokrasi de, ordusu gibi, tamamen devşirme, Türk unsurunu yabancı; Hanedanın anne tarafı (matrilinear) hemen tamamen yabancı (Türk olmayan) kadınlardan oluşan, Sarayında ve çarşısında farklı diller konuşulan bir İmparatorluk; çok büyük bir coğrafyadaki onlarca dil, din ve halkı da burada saymıyoruz. Büyük İmparatorluk için doğal bir manzara, ancak yeri gelince Türk, yeri gelince İslam veya Türk-İslam bazına müracaat etmek, savunmada oynak bir strateji sağlar gibi görünse de, apolojistlerin ve hatta karşıtların, uzun dönemde ve bilimsel düzeyde işlerini güçleştirmektedir. Çünkü, bu unsurlar bir armoni içinde değil, çok kere, Osmanlı denen sentetik

kavram içinde çatışmaya girmektedirler. O yüzden “geri kalmışlık”, çok kez Türklükte, İslam’da veya doğrudan Osmanlı kavramında aranmakta ve savunucunun siyasi-ideolojik durumuna göre, “kabahat!” bu unsurlardan birine fatura edilmek istenmektedir. Üçüncü grubun Osmanlıya “tarafsız” bakmaya çalışan ve/veya çok ayrıntıda, birinci el, belge çalışması yaparak eğilimi anlaşılamayanlar olduğu söylenebilir. Bunlar bir savunma veya yoksama güdüsü ile değil, Osmanlıyı kendi içsel dinamikleri ve zamanının ve mekanının değişen şartları altında anlamaya, değerlendirmeye, kimisi makro, kimileri de mikro tarihlerin diğer siyasi ve medeni birimleri ile karşılaştırmaya, çözüme çalışmaktadırlar.

Ama hepsinin kabul ettiği fakat sebeplerini yorumlarken güdülerini ortaya çıkardığı temel konu Osmanlı’nın geri kalmışlığıdır; burada bir ittifak vardır. Hatta durgunluğun ve geri kalmanın başlangıç tarihi konusunda da genel bir anlaşma mevcuttur. Anlaşmanın olmadığı konu bu olgunun sebepleridir. Osmanlı Tarihinin turnusol kağıdı budur; herkes eğilimini ve tarih müktesabatını burada belli eder.

Osmanlı toplumu, A. J. Toynbee’nin “başarısız-düşük medeniyet” (abortive civilization) (2) dediği ve kendi içsel dinamikleri ile belli bir yere kadar gelip duran bir toplum yapısı mı yoksa bazı solcuların “geri bıraktırmış Türkiye” modelinde olduğu gibi, dış faktörlerle gelişmesi durdurulmuş “mazlum bir millet veya toplum” mudur? Osmanlı, bazı sol aydınların, kaba hatlı bir Marxist tarih çizgisinde yorumladıkları Kapitalist-Emperyalist süreçte yarı-periferiye itilmiş bir iktisadi yapı; geleneksel ve çok kez İslamcı aydınlarda sadece Kapitalist Avrupa değil, daha derinde, iç ve dış Hristiyan-Müslüman çatışması, sürekli bir Haçlı Seferi sonucunda ortaya çıkmış bir model midir?

İki taraf da, bu “geri kalmışlığın” dışsallığında, eşit olmayan güçlerin dayatmasında birleşirler. Aslında, iki taraf ve belki pek çok tarafsız araştırmacı, Avusturyalı Hammer’in 18. yüzyıldan beri, Osmanlı Tarihi için ortaya koyduğu, Gibbon’un Roma (385-1453) için çizdiği ve diğer imparatorlukların tarihlerinden de ortaya çıkan genel bir şemayı tartışmasız benimserler: Kuruluş, yükseliş, durgunluk ve çöküş. İbni Haldun’dan beri her tarih yapısında bu

(2) Bu konudaki sınıflamalar ve kavramlar için Toynbee’nin “A Study of History”, 12 ciltlik eserine de dayandırılmış bir çalışmaya bakılabilir: E. Türkcan, “Makrotarih açısından Tanzimat Hareketleri”, ODTÜ Gelişme Dergisi, 23 (4) 1996, 621-657.

biyolojik benzeşmeyi görmek mümkündür; okul kitapları anlatımında kolaylık olsun diye resmen de benimsenmiştir. Bu çok genel şema, bir tarih analizi için geçerli bir unsur sayılır mı? Çöküşün nedeni, durgunluk veya çöküş aşamasında mı aranmalıdır? Yoksa bazı organizmaların olgunluklarında çıkan hastalıkları, bu aşamadaki olaylarda mı yoksa çocukluklarındaki hastalıklar veya genetik “deformasyon”larda mı aranır? Günümüzde artık, çöküşleri ayrı biçimde ve yöntemde inceleyen tarih çalışmaları geliyor (3). Bu bakımdan daha farklı sorular sormak durumundayız.

SORULAR ve SORULAR

Genelde kabul görmüş olan geleneksel model, hızlı ve sağlıklı gelişme sürecindeki Osmanlının 17. yy sonunda, sosyo-ekonomik bir krize girdiği ve çeşitli ıslahat girişimlerine rağmen bir daha eski parlaklığını bulamayarak küçüldüğü ve uzun bir can çekişmeyle 20. yy başında gelen şiddetli darbelerle ortadan kalktığı, şeklindedir; eğer Büyük Devletlerin özel güç dengesi hesapları olmasa, 19. yy’ın bir yerlerinde de ortadan kalkabilirdi. Bu bir tespit ama analiz değil. Tarihçiler ve zamanında yaşamış Osmanlı “vakanüvisleri” dahil tüm aydınlar, bu çöküşün içsel ve dışsal nedenlerini araştıracaklar, kendi yaklaşımları etrafında iyileşme reçete ve programları hazırlayacaklardır; bunlar da biliniyor.

Olaya, Osmanlının geri kalmışlığı açısından değil, çok özel bir olgu, bir tesadüf veya sosyal bir mutasyon olan Sanayi Devrimi ve onun sonuçları açısından bakmağa çalışanlar olmaktadır: Yalnız Osmanlı toplumu geri kalmamıştır; diğer pek çok klasik medeniyet yani Çin, Hindistan, Kolomb-öncesi Amerika, bir tarihe kadar Rusya ve Japonya hep geride hep kendi kabuğundadır. Burada Osmanlı hatalı değildir; kendi kurumları, diğerleri gibi, merkezi, mutlakiyetçi devletlerin desteğindeki Merkantilist ticaret yapılarıyla başa çıkmak üzere tasarlanmamıştır; Çin ve Hint de böyledir. Ama, doğrudan ilgili görünmese de şu sorular akla gelmektedir. Rusya 18. yy başında, Japonya 19. yy ikinci yarısında modernleşme sürecine girerek modern emperyal yapılar, oluştururken Osmanlı neden “modernizm” kervanına katılamamıştır? Da-

(3) Örneğin, J.K.J. Thomsun’un “Decline in History, The European Experience”, Polity Press, 1998, Bizans’ın çöküşünden, Kapitalist aşamada İtalyan ve İberya çöküşlerine değin bir çok örnek olayı masaya yatırmakta çok boyutlu bir analiz yöntemi araştırmaktadır.

ha geriye, 16 - 17. yy'lara gidersek, Osmanlı niçin Merkantilist olmamış ya da olamamıştır? Bunlar yapısal mıdır, tesadüfi midir?

Başka nedenler de, genel bir Avrupa krizinin veya İspanyol külçelerinin arattığı enflasyondur: 17. yy'da genel bir Avrupa Krizi olduğu bilinir. İngiltere'den Rusya'ya her toplumu etkilemiştir. Farklı ülkelerdeki olaylar, birbirine organik biçimde mi bağlanmıştır yoksa, tesadüfen, yaklaşık zamanlarda ortaya çıkan bağımsız olgularını bu görüntüyü vermektedir? Tarihçiler bu sorunlarla uğraşa dursun, kanaatimizce, Osmanlı'nın temel sorunu, daha derinde ve daha erken bir aşamada aranmalıdır. Daha geride bir sorun arama gereği duyulmaması, kuruluş ve özellikle genişleme dönemine ilişkin paradigmanın da tartışmasız kabul görmesinden ileri gelmektedir. Zaten, küçük ve dinamik bir uç beyinin, güçlü Doğu Roma'yı, onun düşmanlarıyla (Sırlar, Macarlar ve Bulgarlar) birlikte ortadan kaldırarak, nispeten kısa bir zamanda Balkanlar ve Ön Asya'da tartışılmaz bir güç haline gelmesi, şeklindeki bu paradigma, durgunluk ve çöküş döneminin anlaşılmasını daha da problematik hale getirmektedir. Çünkü, bu kadar iyi örgütlenmiş, sağlam kurumlara, örgüte ve (savaşan) teknolojiye sahip bir devletin, görünürde çok önemli sebepler olmamasına rağmen çöküşünü (inkıraz) açıklamak güç olmaktadır. Bence, Kuruluş ve Genişleme dönemine ait varsayımlar, sonraki dönemlerin yani Durgunluk ve Çöküşü anlamakta engel yarattığı için, öncelikle ele alınmalıdır. Sistemin zaafı Kuruluş sürecinde yakalanmazsa, Çöküşe ait açıklamalarda dışsal dinamiklerin ağırlık kazanması kaçınılmaz olmaktadır. Yukarıda, tarihçilerin, çöküş sebepleri konusunda anlaşamaları bile tarihi konusunda genel bir uzlaşmaya vardıklarını ifade etmiştik. Bu tarih de tartışmalıdır.

Burada, mevcut paradigmayı sarsmak için şu noktaları belirlemek gerekiyor: Osmanlı, zor bir Fütuhat değil, Avrupa Feodalizminin dışında kalmış, savunma sistemleri zayıf, köylüsü kurtarıcı arayan bir Balkan "vakum"unda, başlıca avı Doğu Roma'nın dolaylı desteği ile Balkan'larda hızlı yayıldı ve nihayet, 11. yy (Malazgirt) ve 13. yy başı (Latin işgali) ile ismen bir imparatorluğa dönüşmüş Bizans devletinin enkazını ortadan kaldırması da sanıldığı gibi zor olmadı. Fetihden 75 yıl sonraki Birinci Viyana Muhasarası (1529), gerçek (Katolik) Avrupa karşısında, en güçlü sultanın bile fazla ileri gidemediğini gösterdi. Bu ve benzeri askeri olaylar, bizi, ödünç alınmış bir askeri teknolojinin etkin kullanım sınırları ve fiziki alt yapıyla ilgili sorunlara; sos-

yal örgütlenme ve iktisadi hayatın sanıldığı kadar gelişmiş olup olmadığı tartışmasına çekmektedir (4).

Başka bir yaklaşım aşırı genişleme (overstretch) teorisidir ki, ciddi bir şekilde incelenmelidir (5). Çünkü, aşırı yayılma, sistemlerin zamanındaki, iktisadi, teknolojik ve idari yapılarına göre, nispi bir kavramdır. Süleyman I. Orta Avrupa'da kapasite sınırlarına ulaşırken, II. Philip Güney Amerika ve Filipinlerde zorlanmış ve Hollanda'da tükenmiştir.

Osmanlının çöküşü veya geri kalmışlığının nedenleri çok daha gerilere, kuruluş aşamalarına kadar inebilir mi? O çok parlak zamanlar, sanıldığı kadar parlak değil miydi? Çünkü, Osmanlının (ve diğer Doğu toplumlarının) nispi ve sonra da mutlak geri kalmışlığını Avrupa'nın birdenbire (quantum) hızlı ilerleyişi ile açıklamayı tercih edenler olduğu gibi, bu kez de, Osmanlının 14 - 16 yy ilerlemesini, Feodaliteden Kapitalizme kabuk (mode of production) değiştiren, içsel (dini, sosyal) mücadelelerle güç kaybeden Avrupa'nın geçici zaafiyetine bağlayanlar olabilir mi?

-
- (4) "İlk bakışta, Osmanlı Ordusunun Batı askeri teknolojisini, dikkat çekecek bir hız ve kapsamda benimseyerek ustalaştığı ortaya çıkar. Küçük ateşli silahlar (handguns), sahara topları ve muhasara topları, Batı'da ortaya çıkar çıkmaz büyük bir süratle Türkler tarafından taklit edilmiştir; taaruz ve savunmadaki ileri muhasara tekniklerini 1520'lerden itibaren biliyorlardı. Bu tarihten bir buçuk yüzyıl sonra bile, Türkler, Batı'nın karşısına çıkarabileceği en büyük güçlerle bile eşitliğini koruyabiliyordu. Yine de, Askeri Devrim, Batı'nın ve en iyi bilineni, Batılı güçler toplarının sayısını ve hareketliliğini artırmağa çalışırken, Osmanlı daha büyük toplar dökme kararını vermesidir. Bunu sebebi, Doğu Avrupa'nın Sosyalist ülkeleri gibi, Osmanlının kitle üretimi ve silah stoklamasında güçlükler yaşaması yani birkaç tane tehlikeli atış yapabilen büyük top dökmenin, hızlı ateş eden çok sayıda top üretmekten daha kolay gelmesi olabilir. Her ne sebebsen, bunun bir hata olduğu anlaşılmıştır... (İkincisi), Türklerin (modern) muhasara savaşının karmaşıklığını (büyük topları sarılan şehre çevirirken, İkinci Viyana'da olduğu gibi, dışarıdan gelecek bir kurtarma hareketine karşı ikinci bir savunma hattı kurmaya zahmet etmemeleri) hiçbir zaman tam olarak anlayamamalarının yanı sıra, taciz hareketinde birliklerini dağıtmayı (to change their thick columns to thin lines in a pitched battles) da bir türlü öğrenemediler... Osmanlının üçüncü yetersizliği ise, dökümlerinin kalitesizliği (metallurgical inferiority) idi. G. Parker, "The Military Revolution", Cambridge University Press, 1988, s. 126-128).
- (5) Bu konudaki akademik çalışma, Paul Kennedy'nin "The Rise and Fall of the Great Powers", Fontana Press, 1989 (Türkçesi İş Bankası Yayınlarında), Habsburglarla birlikte Osmanlıyı da (s. 10-14) klasik örneklere dahil etmektedir. Benzer yaklaşımlar F. Braudel'in Akdeniz'inde, 2. Cilt ve I. Wallerstein'in "The Modern World System" 1-3. Ciltlerinde farklı bir şekilde ortaya çıkar.

Bu noktada, ayrıntılara girmeden, genelde bir kaç hususu daha belirterek Osmanlıya bakış açısını berraklaştırmaya çalışalım:

- Osmanlıların ve daha özelde, Orta Asya'dan gelen Türklerin, sıradan pastorallerin sahip olduğu, hayvancılık (atçılık) ve benzeri geleneksel teknolojiler dışında bir teknolojileri olması beklenemezdi. Bilim alanındaki katkıları ise, doğal olarak, sonradan intikal ettikleri, İslam biliminden alabildikleri ve geliştirebildikleriyle sınırlıydı. Ancak, tarihi bir şanssızlık diyelim, Osmanlı'nın yeni bir devlet ve toplum olarak ortaya çıktığı 14 yy, Ön Asya'daki ana İslam toplumlarında ve hatta Batı (Endülüs) İslam toplumunda, bilimin, dini yorumların gelişmesinin durduğu, katılaştığı bir dönemdir; nakli bilimler, bir çok alanda, akli bilimleri geçmiş, özellikle, 13 yy ortasındaki Moğal istilası, Bağdat başta diğer İslami düşünce merkezlerini, iktisadi alt-yapılarıyla (Irak sulama kanalları) birlikte yerle bir ederek, bu medeniyetin, bir daha yani günümüze dek, üretimde, bilim ve teknolojiye geride kalmasında çok büyük rol oynamıştır. Burada, çok sorulmak istenen ve bizde fazla sorulmayan genel bir soruyu yani Müslüman ülkelerde, modern bilim devriminin ortaya çıkmaması İslam'ın iç yapısıyla mı yoksa bu toplumların kendi sosyolojileriyle mi ilgilidir sorusunu, ben de sormuyorum.
- Osmanlıya İkinci Medeniyet (bilim, teknoloji ve kurumlar açısından) kaynağı olan Doğu Roma (Bizans) da, Latin darbesinden sonra (13. yy başı), her alanda çöküşü yaşıyordu. Zaten, kendisi de büyük bir Kanunî (Canonist) olan İmparator Jüstinyen'in, 529 da, 916 yaşına basmış, Eflatun'un Atina Akademisini kapatarak, son Antik bilim adamlarını Sassanilere göndermesinden beri (6), Doğu Roma, özellikle Konstantiniye, bir bilim merkezi olmaktan çıkmıştı. Belki sadece, Antik kültürün, yakılmış İskenderiye'den sonra, ikinci derecede bir arşivi duru-

(6) "Aya Sofya'yı yaptıran Justinian Pagan Akademiyi kapattı fakat hocalarını öldürmedi; bazıları Pers Kralı Nuşirevan'ın Sarayına, muhtemelen, Cündişapur'da (Jundishapur) ünlü tıp okuluna gittiler. Bu olay, Grek biliminin ve felsefesinin (wisdom) birkaç yüzyıl sonra Müslüman patronajında yeniden gelişmesine yol açacağı için son derece önemlidir. Böylece bilim, Justinian'ın amacı Hristiyanlığı Paganlığa karşı korumaktı; fakat sonuçta, bu karar, İslam'ın rehberliğinde, Hristiyan kültürünün başlıca rakibi olacak Doğu halklarının bilim ve kültürünü yeşertmek ve güçlendirmek şeklinde bir sonuç verdi." G. Sarton, "A History of Science", Harvard University Press, 1966, s. 400.

mundaydı. Aslına bakılırsa, Konstantiniye, tarihinin hiç bir döneminde, tıpkı Klasik Dönemdeki Roma Şehri gibi, Antik Dönemin, bir Millet'i, Efes'i veya İskenderiye'si olmamıştır; bu şehirde doğmuş ve yetişmiş bilim adamlarına pek rastlanmaz, burası bir İmparatorluk yönetim merkezinin konfor ve kültürünü yansıtır. (Daha sonra, Türklerin İstanbul'u da bu gelenekten ya da kaderden kurtulamayacaktır.) İşte, her bakımdan talihsiz bu tablo içindeki Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüştü.

- Oysa, diğer Asya Toplumları, Çin ve Hint, Türklerden çok önce yerleşik düzene geçip, şehirlerini, devlet yapılarını ve en önemlisi özgün siyasi-sosyal kurumlarını oluşturdular. Doğal olarak, kendi bilim ve teknolojik gelişmeleri de özgün ve pre-Modern Batı ile karşılaştırılmayacak ölçüde gelişmişlik gösterir (7). Özellikle, Ming Dönemi Çin, kendi içine kapanmadan önce (8), Batı'nın haritalarında olmayan coğrafi hedeflere, çok ileri tekniklerle donatılmış, büyük teknelerle ulaşmış; döküm, barut, matbaa, kağıt ve pusula gibi artık bilinen icatların yanı sıra bilimde pek çok bilginin kaynağı olmuştur. Şimdi, bu medeniyetin, 18. yy'dan sonra durgunlaşıp, 19. yy'da Batı'ya askeri ve siyasi olarak boyun eğmesini, Hindistan'ın İngiltere tarafından 18 yy dan itibaren kontrol edilmesini ve diğer örnekleri göstererek, Batı karşısında, Avrupa'nın "açıklanamayan!" bilimsel ve teknolojik gelişmesi (Sanayi Devrimi) karşısında egemenliklerini, topraklarını kaybetmelerini, Osmanlının gerilemesiyle (İslam) aynı kefeye koyup, "mazlum milletler" yaftası arkasında apoloji denemesi pek yapmak mümkün görünmüyor. Çünkü, bu milletlerin, toplumların veya devletlerin, en iyisi medeniyetlerin kendi özgün bilim ve teknolojik gelişme süreçleri, Osmanlıda hiç bir zaman olmadı. Bunlar, modern bilim ve teknolojiye, büyük ihtimalle ticari ve sonra sınıai Kapitalizmi yaratamadıkları için

(7) Bu konuda, başvurulacak temel eser, J. Needham başkanlığındaki bir Cambridge heyetinin hazırladığı 8 ciltlik, hala tamamlanmamış bazı bölümleriyle, ansiklopedik "Science and Civilization in China", başlıklı dev eserdir. Daha kısa bir kaynak olarak, J. Needham, Science and Society in the East and West", The Science of Science, Penguin, 1966 içindeki incelemeye bakılabilir.

(8) Müslüman Çin Amirali Cheng Ho'nun (1371-1433) Doğu Afrika, Arabistan, Seylan ve Endonezya'ya yaptığı 7 seferden sonra, bu girişimlerin tamamen durdurulması ve devlet gizliliğine bürünmesine ilişkin Bkz. J. Gernet (Trans. J.R. Foster) "A History of Chinese Civilization", Cambridge U.p., 1987, ss. 398-405.

geçemediklerinden, Batı karşısında egemenliklerini kaybettiler. Bilim ve teknolojileri olmadığı için değil, bu birikimi, piyasa mekanizmalarına, pratiğe, askerliğe uygulama becerisi veya ihtiyacı gösteremedikleri için, modern bilim ve teknoloji aşamasına geçemediler. Niçin modernizme geçemedikleri başka yerlerde tartışılabilir; konumuz bu değil, Fakat, Türklerin veya Osmanlının özgün bir bilim ve teknolojik birikimi olmadığı gerçeği ise, sanıyorum fazla tartışmadan kabul edilmelidir (9).

- Özellikle Çin'in genel toplumsal dinamiği yayılmaya, sürekli toprak kazanmaya değil, kendini, ne kadar büyük de olsa, belli bir coğrafi sınırdaki "korumaya" yönelikti; Ming döneminden sonra iyice belirginleşen bu paradigmada, askerlik ve denizcilik önemli bir yere sahip olamamıştır. Eğer paradigmaları değişik olsaydı, Çinlilerin de, Avrupalılar gibi, dünyaya yayılacak ve diğer halklarda egemenlik kuracak teknolojik bilgi ve becerileri mevcuttu. Hatta, bazı yazarlara göre, çok daha ileri teknolojileri daha önce elde etmişlerdi. Sadece, barutu, topu, pusulayı ve demir döküm tekniklerini hatırlatmak yeterlidir. Bugün Çin'in bu teknolojileri niçin agresif bir ticaret-politika aracı yapmadıkları tartışılmaktadır? Ancak, Osmanlının, tamamen öteki uçtaki "yayılmacı" paradigması ile teknolojik imkanları ya da kapasitesi arasında bir uyumsuzluk vardır. Osmanlı, Kuruluş ve Yayılıştaki, uygun teknolojiyi transfer ederek kendine adapte etmiş, siyasi vakumdan yararlanıp Avrupa ortalarına, Adriyatik'e, Kızıl Denize ve Basra Körfezine gelmiştir. Fakat, bu yabancı teknolojileri "içselleştiremediği" için statik kalan ordusu ve iktisadi sistemi, Bilim Devrimi yapan ve teknolojik ilerleme yoluna giren Avrupa karşısında güçsüzlüğün sonuçlarını yaşamıştır. Çünkü teknolojik ilerleme, bir kez ortamını, motiflerini bulup talebini yarattığında "birikimli" (kümülatif) bir sürece dönüşür ki, ancak bir toplumda, içselleştiği durumlarda görülebilir. Paradigmasını, bir türlü, "ticaret-üretim" yani özel birikim yönüne çeviremeyen Osmanlı, teknolojik imkanları ile toplumsal amaçları arasındaki bu çelişkiyi, yan yana yaşadığı bir sistem karşısında, Çin'e göre, daha erken

(9) A.A. Adivar'ın ünlü eseri, "Osmanlı Türklerinde İlim", Remzi Kitabevi, 1982, ilk referanslardan biridir. Osmanlının Bilimsel Devrim karşısındaki durumu, Mülkiye 218, Eylül-Ekim 1999'da "Bilimsel Devrim ve Osmanlı Dünyası" başlıklı yazı ile tarafımızdan ele alınmıştır.

hissetmeğe başlamışsa da yine de çok geç kalmış sayılmalıdır. 17. yy'-dan itibaren başlayan yenilgiye kadar kesin reformlara yönelmemesine sebep olmuştur. Avrupa'dan uzak Çin ise, teknolojik imkanlarıyla paradigması arasındaki çelişkiyi 19. yy ortasına kadar yaşamadı. Aslında Çin'de bir çelişki de söz konusu değildi: Özgün teknolojisini, paradigması dışında kalan "deniz ticareti-savaş" yerine başka alanlara yöneltti; 20 yy ortasında, 1949 da, yeniden birliğini kurduğunda, bilim-teknoloji ve sınai üretimi çok kolay bir şekilde öğrendiği veya "hatırladığı" görülecektir.

- Türkler ve sonra Osmanlılar, Müslüman olup ön Asya'ya (Anadolu) geldikten sonra, yerleşik kurumlarla o dönemin bilim ve teknolojisi ile temas ettiler. Burada, Orta Asya'da yerleşik bir toplum halinde yaşarken, Çin ve Hint ile temas ederek, Hindistan'da büyük Moğol İmparatorluğunu kurmuş, orada belli bir kültür yaratmış olan Türk topluluklarını, örneğin Timurleng'i Anadolu'ya göndererek, az daha Osmanlı'yı bir yüzyıllık bir beylik iken tarihe gömecek olan yerleşik Özbekleri vb. kastetmiyorum; göçebe Oğuz boylarını, Anadolu Selçuklularını ve nihai olarak da Osmanlıları düşünüyorum.
- Osmanlı kurulduğu günden itibaren bilim ve teknoloji transferi yapmaktadır. Bunu başarılı bir şekilde yaparsa, genişlemekte, transferleri keserse, yenilemezse veya kendine adapte edemezse durmakta, çökmektedir. Ama, bilim ve teknolojiyi bir türlü, içselleştirememektedir (10). O bakımdan, Osmanlı'nın geri kalmışlığını 17. yy sonundan başlatıp incelemek yararlı bir başlangıç değildir; geri kalmışlık Osmanlı'nın Kuruluşu aşamasında tohumları atılmış bir uygulamanın 2-3. yy sonra iyice belirmesi halidir. Osmanlı yanlısını bizim bazı tarihçiler veya savunucular gibi, içselleştirdiği için, sorunlarını hep kendi zamanında ve çok kez kendi dışında aramış, Kuruluş aşamasını, çok başarılı bulduğu için eleştiri alanına bile sokmamıştır. Hatta, kuruluş reçetelerinin çoğu, günümüzde bazı yazarlarda görüldüğü gibi, güzel günlere, geriye dönüş, eski kurum ve uygulamalara sığınmak şeklinde formüle edilmiştir.

(10) "Türkler, Batı tekniklerini çok erken tarihlerde benimsemelerine rağmen, takipçi-taklitçi (follower country) aşamasından daha ileriye gitmeyi bir türlü başaramamışlardır." Carlo M. Cipolla, "European Culture and Overseas Expansion", Penguin, 1970, s. 76.

- Osmanlı, ticareti, bir vergi (haraç) almak (fiskalist), İstanbul'u beslemek ("iaşeci", provizyoncu) ve kendinde üretilmeyen lüks mallar temin etmek amacıyla gayri-Müslimlere kapitülasyon şeklinde verilen bir "servis" saymaktadır; kendi topraklarından geçen ana ticaret yollarını kontrol etmek ister. Büyük Keşifler Çağı sırasında yaşayan, Hindistan yollarının Amerika'nın keşfedildiğini bilen I. Selim'in İran ve Mısır seferlerini bu açıdan yorumlamak gerekir diye düşünüyorum. İpek ve baharat yolları gelirlerinin tehlikede olduğunu düşünen Sultan I. Selim'in bu seferlerdeki ana hedefi Hindistan olmalıydı. Önce, İskender'in rotasından Hindistan istikametine giren Selim burada mukavemetle karşılaşınca, Güneye, Kızıl Deniz-Arabistan yoluyla Hint Okyanusuna ulaşmak istedi ve kıyılarına da ulaştı. Ancak, Osmanlı'nın gemi yapımı ve deniz savaş tekniklerindeki geriliği bu teşebbüsü önledi; sadece, bu bölgeyi, en önemlisi, bir altın transfer noktası olan Mısır'ı Osmanlı Devletine katmış oldu. Selim'in oğlu ve torunu da bu geriliği gideremedi (11).
- Bu başarısızlıkta, Osmanlı'nın Merkantilist kervana katılma çabasında sadece, mekanik bir açıklama olan teknolojik gerilik değil, özel birikim motifi olan maceracı tüccarın, kısaca ferdin yokluğunu göz ardı edemeyiz. Akdeniz gemiciliğinden ya da teknolojisinden Atlantik gemiciliğine geçişte, devletler değil maceracı fertler büyük roller oynamıştır. Eğer Osmanlı, birer otomata olarak gördüğü kullar yerine macerayı, serveti seven girişimci asker-tüccarlara sahip olsaydı, teknolojisini de içselleştirebilirdi. Merkantilizmde, kuşkusuz, devletlerin destekleri büyük rol oynamıştı. Ancak, fertler olmasaydı, İngiltere, Hollanda ne kadar Kapitalist olabilirdi?
- I. Selim'in karşısındaki başlıca engel deniz teknolojisi değil kendi kullarıydı. Kullar deyince, sadece, Osmanlı'nın ticareti sevmez, hatta askere bile alınmayan Müslüman köylülerini, reayayı düşünürüz. Bu husu-

(11) Bu konuda Tarihçi Cipolla (ibid.) Osmanlı'nın, Venedik gibi, modası geçmiş, Akdeniz kadirge teknolojisine saplanarak denizcilikteki askeri devrimi nasıl kaçırdığını ayrıntılarıyla açıklar. Hindistan yolunda, bu teknoloji, üstün Portekiz karakları karşısında başından beri yenilgi demektir. Preveze (1538) deniz savaşı, kadirgalar için uygun şartları bir arada bulduğundan bir zafere dönüştü; İnebahtı da (1571) Osmanlı'nın 750 topuna karşı hızlı ateş eden 1815 Müttefik topu vardı ve rüzgar büyük gemilerin manevrasına imkan veriyordu; Osmanlı 200 gemi ve 30 bin insan kaybetti. Parker, age., ss. 87-88.

su bir başka boyutta görmeğe çalışalım: Savaşçı bir toplum sistemi olarak tanımlanan Osmanlıda girişimci sermaye sahipleri, maceracı tüccarlar, sanayiciler olmadığı gibi savaş kahramanları da yoktur; savaşlar bir kolektivitenin eseridir, baş kahramanı, zaferin sahibi Sultandır. Kahramanlığı başlıca tarih malzemesi yapan bazı tarihçilerin bile, Ulubatlı Hasan veya Genç Osman türünden birkaç tip dışında kahramanlar “fabrike” edemediklerini söylemek gerekir. Çünkü, Feodal bir geçmişi, soyluların teke tek dövüşleri şeklinde tanımlanabilecek bir şövalye geleneği olmayan toplumlarda, savaş tarihinden arda kalanlar bazı büyük komutan veya hükümdarlardır. Böyle bir tespiti de çok “provokatif” saymıyorum. Çünkü, gelenekçi tarihçilerin de kabul edecekleri gibi, Fatih ile birlikte, soylu ailelerin, bir Türk veya Osmanlı aristokrasisinin ortaya çıkmaması için her önlem alınmıştır. Yeniçeriye devşirilen asker, Enderuna alınan her çocuk, geçmişini, asıl kimliğini silerek Osmanlı Hanedanına bağlı bir robot olarak yeni bir üst kimlik kazanıyordu ama, tüm kişiliğini kaybediyor, bir “hiç” (non-person) oluyordu. Tüm “mülk”ün Sultan ailesine ait olduğu bir yerde, eğer zafer varsa, bu da onundu. İnsanların (burada soylular anlamında) kendileri için kaleler, şatolar topraklar, armalar-isimler için mücadele edemedikleri bir toplumda, kapitalist çiftlikler, ticaret gemileri, sömürgeler yani özel sermaye birikimini bekleyemeyiz; doğal olarak siyasi fikirler, bilimsel teoriler yani sistemden sapmalar (heresy), tek kelimeyle “yaratıcı tartışma” olamayacaktır. Ancak, “bireyler” tartışabilir.

- Bazı tarihçiler, Osmanlı Devletinde, Avrupa türü bir sömürgeciliğin olmamasını, ele geçen topraklarda, kültürel-dini ve iktisadi bir “hegemonik” siyasetin uygulanmamasını İslam’ın özüne bağlayarak bunun da, çok ideal bir yapı sayılması gerektiğini ifade ediyorlar. Kuşkusuz, sömürmeden sermaye birikim yapmak, zenginleşmek çok ideal bir durumdur. Şimdi şu soru sorulabilir: değer yargısı yüklememiş “pozitif” tarih ve iktisat açısından, iç ve dış sömürsüz bir ilk (primitive veya primary) Kapitalist birikim süreci mümkün müdür? Bu çok teorik bir sorun, şimdilik bir kenara bırakalım.
- Ancak, göçerler, eski medeniyet içinde, ırki-kavmi özelliklerinin bir kısmını saklayarak erirken, bu füzyon, çok kez yeni bir medeniyetin de oluşumunu sağlayabilir. Şimdi yeni bir medeniyet oluşum aşaması üzerinde durmadan önce, yukarıda geliştirdiğimiz soruyu formüle edelim: İktisadi sömürgecilik kötü bir şeydir de, pastoralist veya dini

amaçlarla yayılmacılık, “cihat” savaşı, her yıl düzenli seferler yapmak, girilen yerlerden, özellikle asker yapmak için çocukları toplamak daha mı “insani” bir eylemdir?

- Ancak, Osmanlının, sömürüyü dini engeller nedeniyle mi yoksa bu işi rafine tarzda yani ticaret süreci içinde gerçekleştiremediği için mi yapmadığı tartışması da, gündeme bir şekilde gelmelidir. Türkler, savaşçı pastoralistler olarak, Araplar tarafından İslam camiasına sokulduktan sonra, bu savaşçılıklarından yararlanılmak istenmişler, köle-asker, paralı-asker şeklinde istihdam edilmeye başlanmışlardır. Düzenli ve sürekli talan, tüm göçerlerin başlıca iktisadi faaliyetlerinden birisidir; bu faaliyetin tabii sonucu olarak savaşçılık (ve atçılık) yetenekleri çok gelişmiştir. İslam’la tanışınca, Türklerin, yayılmak, talan etmek ve savaşmak için kutsal bir gerekçeleri de olmuş, İslam’ın “Dar-ül Harb” kavramına sıkıca sarılmışlardır. Başka bir savaşçı kavim, Moğollar, Selçuklular, 13. yy ortasında çökertince, oraya çıkan siyasi vakumda, Osmanlı, kendine, Bizans sınırında güzel bir üs bulmuş; Roma’nın bu en büyük artık parçası ile önce “symbiosis” sonra “predator” ilişkisine girmiştir. Göçerlerin yerleşiklerle, savaş dahil, alış-veriş, sosyal ilişkiler kurması, yani ortak-yaşam, simbiyosis halinde, zamanla birbirleriyle kaynaşmaları ve sonra bir Fetihle “füzyon” a uğramaları, Batı Roma’nın son dönemlerinden beri, 4-5. yy, klasik bir sürece dönüşmüştür. (Osmanlı Anadolu’da cevalan ederken Moğalların başka bir kolu da, 13. yy da, Çin’i fethederek bu büyük medeniyet içinde eriyecektir.) Osmanlı, Doğu Roma ile füzyon ilişkisinden ziyade, yırtıcı, predator ilişkisinde bulundu; yemini parçalayıp hazmetmeğe çalıştı, kendini eritmedi.
- Tabii, bu soruların yanı sıra, medeniyet oluşumu içinde Osmanlı Türklerinin ilgi çekici bir farkı da görülüyor: Moğollar Çin’de yüz yıl bile hakim olamazken, Germen kabileleri, (kendi yapılarından da çok şey katarak), Roma kurumlarını ve Hıristiyanlığı kabul ederek füzyona uğrarken, Osmanlı, varisi olduğu çoktan yerleşik, şehirler bazındaki bir İmparatorluğun temel paradigmasını değiştirmiş, kendi savaşçı, fütühatçı kimliğini yitirmemiştir; bunu da yerleşik bir toplum düzenine geçerek yapmıştır. Bunun sebebi, Müslümanlığın, bir üst kimlik olarak, karşıtı bir din çevresiyle ortak yaşayabilmesi fakat füzyona gitmemesi olabilir mi? Hindistan’daki Büyük Moğol İmparatorluğu da, oradaki felsefi dinlerle (Hinduizm, Budizm) bir türlü kaynaşmıyor fakat ortak

yaşayabiliyordu. İslam'ın başka din paradigmasını kabul etmeyen yalıtkanlığı bir faktör müdür? (Bugün Avrupa kentlerinde, bir türlü yerli halkla kaynaşmadan, “ghetto” türü kapalı yerleşimler yaratan gurbetçi yurttaşlarımız da bir cins “yalıtkanlık” özelliğini genlerinde mi taşıyorlar?)

- Buradan hareketle, İslam “Ortodoksisi”nin, Ön Asya’daki başlıca temsilcisi Osmanlının başka medeniyetlerin yarattığı bir çok unsuru, bu arada sosyal ve teknolojik yenilikleri kabul etmemesi, bu tür bir “yalıtkanlık ilkesi” ile açıklanabilir mi? Soruyu biraz daha açalım: Kuruluş aşamasında, Doğu Roma’nın, üst-yapı kurumları ve hatta iktisadi düzenini ve Avrupa’daki yeni savaş teknolojilerini hemen benimseyen Osmanlı, Olgunlaştığında, üstünlük duygusuyla bir tür “katılma” sürecine mi girdi; “yalıtkanlık” bu mudur?
- Dikkat edilirse, buraya kadar, Osmanlının geri kalmışlığının nedenleri ve başlangıcı hakkında kritik saydığımız bazı soruları formüle etmeğe çalıştık. Oysa, Osmanlının ve bu kadar tehlikeli bir bölgede, bu kadar teknolojik zaafa rağmen, 6 yüzyıllık yaşam süresi de pek çok soruyu akla getirmektedir: Nasıl bu kadar uzun yaşadı? Tamamen tesadüf ve siyasi dengelerin yarattığı bir sonuç muydu yoksa bu süreçte “iradi” ve kurumsal faktörler mevcut muydu? Eğer varsa, bu faktörlerin ne kadarı Türklük, ne kadarı Müslümanlık, ne kadarı Osmanlılık veya bunların belli bir bileşkesidir?

İşte, Osmanlı araştırmaları dışında kalmış, fakat “meraki” birinin kafasını kurcalayan sorulardan bazıları bunlardır. Bilimin “cahilce” sorular sormakla ilerleyeceğini düşünen başka bir bilim mensubunun, kendi dedelerinin niteliklerini araştıran bir Cumhuriyet Türk’ünün, bu işin uzmanlarına bazı sorular sorması da bir tür yurttaşlık hukuku sayılmalıdır.